

SARAYBOSNA VAKIFLARI (16. YÜZYIL SONLARI- 19.YÜZYIL İLK YARISI)

Saraybosna, 15. yüzyılın ortalarında yeri bizzat kendisi tarafından belirlenen mevkide Bosna Sancakbeyi İshakoğlu Gâzi İsa Bey'in yaptırdığı vakıflar ile temellenmiş, halefi sancak beyleri, ileri gelen devlet adamları ve varlıklı esnaf tarafından yapılan yeni vakıflarla geliştirilmiş ve 16. yüzyılın otuzlu yıllarında Gâzi Hüsrev Bey'in yaptırdığı vakıf binaları ile altın çağını yaşamıştır.

Saraybosna, 15. yüzyılın ortalarında yeri bizzat kendisi tarafından belirlenen mevkide Bosna Sancakbeyi İshakoğlu Gâzi İsa Bey'in yaptırdığı vakıflar ile temellenmiş, halefi sancak beyleri, ileri gelen devlet adamları ve varlıklı esnaf tarafından yapılan yeni vakıflarla geliştirilmiş ve 16. yüzyılın otuzlu yıllarında Gâzi Hüsrev Bey'in yaptırdığı vakıf binaları ile altın çağını yaşamıştır. Söz konusu dönemde, Saraybosna Vakıfları'nın genel görüntüsü için tahrir defterleri en önemli arşiv kaynakları arasındadır. Vakıflar münferit olarak ele alındığında vakfiyeler, evkaf muhasebe defterleri ve şeriyye sicilleri de unutulmamalıdır. Vakıfları bir arada tespit etmek ve genel durumu ortaya koymak açısından, 16. yüzyıl sonrası için muhtevaları farklı olmakla birlikte tahrir defterlerinin yerini hurûfât defterleri almaktadır. Bu çalışmada, Saraybosna Vakıfları hurûfât defterleri esas olmak üzere ele alınacaktır. Defterlerde bu şehirdeki vakıflar ile ilgili kayıtlar 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın hemen hemen ortalarına kadar devam etmektedir. Dolayısıyla konu bu süreç açısından değerlendirilecektir.

Kısaca Hurûfât Defterleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivinde muhafaza edilen hurûfât defterleri, vakıf müesseselerine günlük tayin ve terfi işlemleri ile ilgili berat içeriklerinin kaydedildiği defterlerdir. Vakıf görevlileri ile ilgili kayıtlardan başka zaman zaman esnaf şeyhleri-kethüdaları ile ilgili görev tevcih kayıtları da yer almaktadır.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

Defterler kadıaskerlik dairelerince hazırlandığından Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinde tutulan hurûfât defterleri arşivde Anadolu Hurûfât ve Rumeli Hurûfât şeklinde iki seri halinde bulunmaktadır. Toplamda 206 adet olan hurûfât defterlerinin 63'ü Rumeli Kadıaskerliğine aittir. Arşiv'in Hurûfât Defteri Fihristine bu defterlerden 37'si "Rumeli Hurûfât", 5'i "Hurûfât-ı Atik" ve 22'si "Mahlut" olarak kaydedilmiştir. Seri olarak numaralandırılmış olan Rumeli Kayıtları 1161 numaralı defterden başlayıp 1223 numaralı deftere kadar devam eder.

Hurûfât defterlerinde kayıtlar, dönemin kaza idarî yapısına göre ve kazaların alfabetik sırasına göre işlenmişlerdir. Harf esasına göre düzenlenmiş olmalarından dolayı defterlere Arapça "harf" kelimesinin çoğulunun (hurûf) çoğulu hurûfât adı verilmiştir. Ancak hemen şunu belirtmek gerekir ki bizzat defter kayıtlarında bu defterler, muhtevalarını yansıtır şekilde *Rûznâmçe* ya da *Rûznâmçe-i Cihât* olarak geçmektedir.¹

Cahit Baltacı 1979 yılında yayımlanan bir çalışmasında, kadıaskerlerin "tarik-i ilmiye" için tuttukları; kadı, mutasarrıf ve müderris atamalarını içeren ruznamçe defterleri hakkında bilgi vermiş ve İstanbul Şeriye Sicilleri Arşivinde bulunan 377 defterin kataloğunu hazırlamıştır.² Daha sonra Halil İnalçık, İstanbul Müftülük Arşivinde bulunan bir Rumeli kadıasker ruznamçesi kayıtlarını incelemiştir.³ İsmail Erünsal ise Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde tespit ettiği 52 kadıasker ruznamçe defteri ile Baltacı'nın listesini tamamlayıcı bir çalışma yapmıştır.⁴ Bu ve benzeri çalışmaların konusu hep kadıaskerlik dairesinde kadı ve müderris tayinleri ile ilgili tutulmuş olan kadıasker rûznâmçeleridir. Vakıflar Arşivinde bulunan ve câmi, mescid, mektep gibi vakıf kurumlarında hizmet veren, kadı ve müderrisler gibi mansıb değil de cihet alan ilmiye sınıfı mensuplarının tayin beratlarını içeren *rûznâmçe*, *rûznâmçe-i cihât* ya da arşivdeki tasnif ismi ile *hurufât defterleri* ise ilim âleminde fazlaca tanınan ve faydalanılan bir arşiv kaynağı olmamıştır.⁵

Kadıaskerler, mevleviyetler dışında kendi sahaları - Anadolu ya da Rumeli kadıaskerliği- dahilindeki cihetleri ve kırktan aşağı derecedeki müderrislerin tayinlerini yapmakta idiler.⁶ Kadıaskerlerin verdikleri askeri cihet beratları: kadı beratları, müderris beratları, muallimlik beratları, muvakkıtlık beratları, vakıflar ile ilgili (tevlîyet, nezaret, imamet, hitabet, kayyumluk, türbedarlık, cüzhanlık, ferraşlık vs.) görevlendirme beratları şeklinde sıralanabilir.⁷ Esnaf kethüdalığı beratları "maliyeden verilen" beratlar arasında olmakla birlikte,⁸ hurûfât defterlerinde, esnaf şeyhliği/kethüdalığı ile ilgili berat kayıtlarının varlığı bize kadıaskerlik dairesinden de bu konuda beratlar çıktığını göstermektedir. Ayrıca kaza mahkemesi görevlileri ile ilgili berat kayıtları da bu defterlerde yer almaktadır.

Hurûfât defteri kayıtlarına göre, bir vakıfta bir hizmet mahalli boşaldığında bağlı bulunduğu ka-

- 1 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi [VGMA], Hurûfât Defteri [HD] 1221, s. 4; VGMA, HD.1213, s. 1.
- 2 Cahit Baltacı, "Kâdi-asker Rûznâmçelerinin Tarihî ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslâm Medeniyeti*, IV, 1 (1979), 55-100.
- 3 Halil İnalçık, "The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives", *Turcica*, XX, Paris 1988, s. 251-275. (Türkçe çeviri: "Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık", çev. Bülent Arı, *Adalet Kitabı*, 2007, 117-137. Türkçe çeviride kısaltma sûretiyle yeni bir tashih yapıldığı dikkat çekmektedir).
- 4 İsmail Erünsal, "Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, IV/3, İstanbul 1980, 19-31.
- 5 Mustafa Alkan, bir çalışmasında Anadolu Hurûfât Defterlerinde yer alan Adana kazası hurûfât kayıtlarını değerlendirmiştir. Bkz. Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt, 1 Kısım, Ankara 2010, 825-842.
- 6 Cahit Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, 29.
- 7 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994, 134.
- 8 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 132.

zanın kadısı tarafından hak sahibi ya da bu işe ehil ve müstahak bir kimse söz konusu hizmete atanmak üzere arz edilirdi. Bu arz üzere ilgili kazanın bağlı bulunduğu kadiaskerlik dairesinde cihet ile ilgili atamaya dair bir berat hazırlanır ve beratın içeriği bir deftere kaydedilirdi. Bu şekilde kadiaskerlik dairelerinde berat içeriklerinin kaydedilmesi suretiyle ortaya çıkan hurûfât defterlerine kayıtlar günlük tutulmaktaydı.⁹ Bazı kayıtlardan vakıf mütevellilerinin de bir görev/li tayini için arz sundukları görülmektedir. Cahit Baltacı ve İsmail Ersünsal'ın yukarıda bahsettiğimiz eserlerinden ve bu eserlerde sundukları kadiasker ruznamçeleri kataloglarından müderrislerin tayin, terfi ve azilleri ile ilgili kayıtların ayrı defterlerde tutuldukları açık surette görülmektedir. Bununla birlikte, hurûfât defterlerinde de müderris atamaları ile ilgili az da olsa kayıt bulunduğunu belirtmek gerekir.¹⁰

Hurûfât defterleri, bir vakfın hizmet birimleri, hizmet veren görevliler, bunların tayinleri ve hizmet bedeli olan ücret gibi vakıf müessesenin genel işleyişi ve özellikle de belli bölgelerde vakıfların izlerinin sürülmesi ve tespitleri açısından son derece önemli bilgiler sunmaktadır. Bu defterlerdeki kayıtlar sadece vakıf müessesinin işleyişi ve vakıfların tespiti açısından değil aynı zamanda kayıtlar kaza esas olmak üzere tutulduklarından, ait oldukları dönem ve bölgede Osmanlı idarî yapısının belirlenmesi açısından da önem arz etmektedirler. Berat kayıtlarında, genellikle arz sahibi olan kadı veya kadı naibinin, medrese söz konusu olduğunda şeyhülislamın isimleri zikredilmektedir. Bu husus, defterleri ulema hakkında yapılacak monografik çalışmalarda tamamlayıcı bilgiler elde etmek açısından da önemli kılmaktadır.

Hurûfât Defterlerinde Saraybosna Vakıfları İle İlgili Kayıtlar

Defterlerin genel düzeni yukarıda da belirtildiği üzere harf esasına göre bir kaza sıralaması yapılması ve bir kaza ismi altında o kazada bulunan vakıflara cihet tayinleri ile ilgili beratların kaydedilmesi şeklindedir. Mesela 1171 numaralı hurûfât defterinde “Cihât-ı Kazâ-i Bosna” başlığı altında Saraybosna Kazası ile ilgili kayıtlar yer almaktadır.¹¹ Bazı defterlerde bu şekilde bir başlık altında olmasa da yine muayyen bir kaza ile ilgili cihet atamaları birbirini izleyen bir sıra ile bir bütün içinde verilmektedir. Mesela 1184 numaralı defterde 1-25 sayfalar arasında Saraybosna - Bosna Sarayı Kazası ve 97-99 sayfaları arasında Brod- Bosna Brodu Kazası yer almaktadır. Ancak “mahlut hurûfât”larda bu kural bozulmaktadır. Bir kaza ile ilgili çeşitli cihet tevcih kayıtları o kazanın adı ile açılmış başlık altında yer almaz, bunun yerine kaza isminin ilk harfine göre o harfle başlayan diğer kazalara ait kayıtlar arasında bulunur. Mesela “Sin” harfi altında aynı sayfada Selanik'i Saraybosna'ya, Silistre'yi ya da Serez Vakıfları ile ilgili kayıtları bulmak olasıdır. Bunlardan her birine ait tevcih kayıtları “sin” harfi başlığı altındaki farklı sayfalara dağılmıştır.

Rumeli hurûfât defterlerinde Bosna'ya bağlı kazaları ilgilendiren kayıtlar pek çok deftere yayılmış durumdadır. Bunlardan, Saraybosna Vakıfları ile ilgili kayıtlar 28 defterde bulunmaktadır. Bu defterlerden ikisi 1587 ve 1591/92 yılları olmak üzere 16. yüzyılın sonlarına, üçü 1636/1637, 1683/84 ve 1685/86 yılları olmak üzere 17. yüzyıla tarihlenmekte geri kalan defterler 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın otuzlu yıllarının sonlarına kadar olan dönemi kapsamaktadırlar.

9 VGMA, HD.1213, s. 1.

10 Hurûfât defterlerinde müderris tayinine dair örnek bir kayıt (VGMA, HD.1171, 49): Sarây Bosna'da vâki' Simzâde Abdulkerim nâm sâhibü'l-hayrın binâ eylediği medresesinde vazîfe-i mu'ayyene ile bâ-berât-ı âli müderris olan Eş-şeyh Muhammed Halîfe ibn Mustafa kendi hüsn-i rızâsıyla medrese-i mezkûrun müderrisliğini sulbi oğlu Ali Halîfe'ye ferâğ ve kasr-ı yed itmekle medrese-i mezkûrun müderrisliği babası mezbûr Eş-şeyh Muhammed Halîfe'nin ferâğ ve kasr-ı yedinden sulbi oğlu mezbûr Ali Halîfe'ye tevcih ve yedine berât-ı şerîf virilmek ricâsına kâdısı Abdulaziz efendi arz itmeğin bi'l-fi'il Şeyhü'l-islâm selamü's-selâm ve müfti'l-enâm Mevlânâ Muhammed Emin Efendi edâmallahü te'âlâ fezâ'ilühu mücebince tevcih buyurulmak mercûdur deyu işâret itmeleriyle Mevlânâ-i müşârünileyhin işâretleri mantûkınca tevcih ve berât, Fi 12 L sene 1189. VGMA, HD.1171, 49.

11 VGMA, HD.1171, s. 29.

Tablo 1: Saraybosna Vakıflarına dair kayıtlar içeren hurûfât defterleri ve defterlerde Saraybosna ile ilgili kayıtların tarih aralıkları

Sıra	Defter No	Başlangıç		Bitiş	
		Hicrî	Miladî	Hicrî	Miladî
1	1223	995	1587	995	1587
2	1197	999	1591	1000	1592
3	1221	1045	1636	1046	1637
4	1203	1094	1683	1095	1684
5	1179	1096	1685	1097	1686
6	1213	1116	1704/1705	1119	1707/1708
7	1196	1139	1726	1139	1727
8	1193	1142	1730	1143	1731
9	1200	1144	1731	1145	1732
10	1201	1148	1735	1148	1735
11	1162	1148	1736	1148	1735
12	1186	1150	1737/1738	1226	1811/1812
13	1198	1153	1740	1156	1744
14	1161	1155	1742	1159	1746
15	1194	1153	1740	1159	1746
16	1211	1155	1742	1175	1761
17	1195	1157	1744	1158	1745
18	1212	1158	1745	1158	1745
19	1164	1161	1748	1162	1749
20	1205	1165	1751/1752	1168	1754/1755
21	1215 ¹²	1163	1749/1750	1176	1762
22	1191	1166	1752	1169	1756
23	1209	1171	1757	1171	1758
24	1171	1173	1760	1202	1787
25	1202	1183	1769	1187	1773
26	1174	1188	1774	1202	1789
27	1165	1188	1774	1208	1794
28	1184	1204	1789	1250	1834

Esnaf şeyhlerinin atamalarının yer aldığı 1186 numaralı defter hariç, geri kalan 27 defterde Saraybosna şehrindeki vakıflar ile ilgili 1060 kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar, kısa birkaç satırdan ibaret olabildiği gibi bazen sayfanın yarısını kaplayan uzun bir paragraf da olabilmektedir. Bu kayıtlarda, vakıf kurumlarının buldukları mekân, vakfın ve vâkîfın ismi ve berata konu hizmet ile bu hizmetin eski ve yeni sahiplerinin isimleri verilmiştir. Eski görevli ile yeni görevli arasındaki görev değişim gerekçeleri de belirtilmiştir. Bir kısım eski görevliye bî-berât, zâyi-i berât ve tecdîd-i berât gerekçeleriyle yeni berât verilmiştir. Bazı görev yerleri, eski sahipleri bu görevi terk ettiklerinden (“terk-i hıdmet etmeğın”, “ahar cihet almağla”, “aher diyâra nakl ve terk-i hıdmet itmekle”, “bilâ izn ahâr vilâyete gidüb” vs.) ya da görev yapacak bilgi ve yeteneğe sahip olmayıp (“kendi havasında olub eda-yı hıdmete kâdir olmamağın”; “liyâkati olmamağın”, “ehliyet ve istihkâkı olmamağın” vs.) azl edildiklerinden, istihkâk ve liyâkat sahibi başka kimselere verilmiştir. Vakıf görevlilerinden bir kısmının kendi rızaları ile cihetlerinden ferağ ettikleri (“rızâsıyla

12 Bu defterde Hicri 1163 ve 1176 tarihli kayıtlar yer almakla birlikte, yoğunluk 1166 ile 1171 tarihleri arasındadır.

fâriğ olub”, “kendi hüs-n-i ihtiyâriyle fâriğ olub”, “hüs-n-i ihtiyarıyla kasr-ı yed itmekle” vs.) ve kendi cihetlerini, oğlu veya kardeşi, damadı gibi bir başka yakınına bıraktıkları görülmektedir. Görevlinin ölümü halinde, bu görev oğlu, kızı ya da kardeşi (“sulbi oğlu”, “sulbi sahîh oğlu”, “sulbiye kızı”, “sulbiye kızı oğlu”, “li-ebeveyn karındaşı”, “karındaşı oğlu”, “hafidi”) gibi akrabalarına geçmektedir. Cihet sahibi öldüğünde geride çocuğu kalmamışsa ve bu iş için ehliyetli başka bir yakını yok ise, cihet bir başkasına tevcih edilmektedir.

Hurûfât defteri kayıtlarından bir bölgedeki vakıfları tespit etmek ve hüviyetlerini doğru belirlemek için, bölgeye dair tüm kayıtların çözümlenmesi ve aynı yapıları - aynı vakıf eserleri ve vâkıfları- bir araya getirilip özdeşleştirilmesi gerekmektedir. Kayıtlardaki bilgiler birbirleriyle kıyaslanmaksızın, aynı şahıs ya da yapıların farklı okunmaları, karşımıza mevcut olmayan yeni yapılar çıkarabileceği gibi, mevcut yapılar ile ilgili bazen önemli gelişmeleri takip etmemizi de engelleyecektir. Bu düşünce ile biz hurûfât defterlerinde Saraybosna Vakıfları ile ilgili tespit edebildiğimiz tüm kayıtları okuma ve aynı vakıflar ile ilgili farklı defterlerdeki kayıtları tasnif ve sıralama yoluna gittik. Sonuç olarak, hurûfât defterlerinde Saraybosna’da 75 câmi, 61 mescid, 31 mekteb, 4 medrese, 8 tekke/zaviye ile ilgili kayıtlar bulunduğunu tespit ettik. Bunları aşağıda tablolar halinde sunuyoruz. Bu yapıların hepsi için birer başlık açıp detaylı bilgi vermek bir tebliğin sınırlarını muhakkak zorlayacaktır. Ancak bazı vakıf eserleri hakkında defter kayıtlarında bulunan önemli bilgiler, o eserlerin tarihi gelişimlerini ortaya koymak açısından son derece önemlidir. Bu bilgiler Saraybosna’nın kentsel gelişimi hakkında da önemli bir gerçeğe vurgu yapmaktadır. Şöyle ki 1697 yılında Saraybosna’nın Avusturya Ordusu tarafından istila edildiği bilinen bir vakadır. Bu istila esnasında pek çok vakıf binasının ve şehrin yakılıp-yıkıldığı, ölümcül bir darbe aldığı da bilinmektedir. Yıkılan vakıf eserlerinden bazıları daha sonra varlıklı hayırseverler tarafından yeniden bina edilmiş ve buralara yeni görevlilerin tayini vesilesi ile hurûfât defterlerine yansımışlardır. Fakat harap olup yıkılan her binanın bu şekilde yeniden dirildiğini hayat bulduğunu söylemek mümkün değildir. İşte bu neviden istila zamanında yanan yıkıma uğrayan yapılar ya da zaman içinde farklı sebeplerle yeniden yapılmış veya muhtevası değişmiş yapılar dipnotlarda kısaca belirtilecektir.

Hurûfât defterlerine, fazla olmasa da şehirdeki köprü, suyolları ve çeşmeler ile ilgili, bunların tamir ve bakımı için bir gelir vakfedilmiş ise bu vakfa mütevellî tayini ile ilgili kayıtlar vasıtasıyla bilgiler yansımıştır.¹³ İmaret, han ve bedestenlere yine az sayıda da olsa bu kayıtlar arasında rastlamak mümkündür.¹⁴

13 Mesela Harâcî Mustafa Ağa Mahallesi’nde El-hâcc Abdullah Ağa (VGMA, HD.1194, 15), Kâdı Hasan Efendi Mahallesi’nde El-hâcc Hasan Efendi (VGMA, HD.1171, 29), El-hâcc Turhân Mahallesi’nde Nefise Hatun (VGMA, HD.1165, 42), El-hâcc Hüseyin Mahallesi’nde Afife Hatun binti El-hâcc Şehmân bin Abdullah (VGMA, HD.1171, 29; 1211, 46) çeşmeler binâ etmişler ve tamiri için nakit para vakfetmişlerdir. Kara Mustafa Paşa şehrin muhtelif mevkilerine on ayrı çeşme yaptırmıştır. (VGMA, HD.1200, 99; 1164, 4) Mevcut çeşmelerin tamir ve bakımı için gelir vakfeden hayırseverler de bulunmaktadır. Pehlivân Oruç Mahallesi sakinlerinden Şerîf Ahmed Çelebi, Hoca Kemâleddîn câmi bitişiğinde bulunan çifte çeşmelerin tamirine nakit para vakfetmiştir. (VGMA, HD.1211, 46) Hoca Kemâleddîn Mahallesi çeşme suyollarının tamirini ise yaptığı vakıflarla mahalle sakinlerinden El-hâcc Mehmed Efendi bin Veliyüddîn üstlenmiştir. (VGMA, HD.1184, 7; 1184, 8) Balızâde Mahallesi’ndeki su çeşmesinin tamiri için mahalle sakinlerinden El-hâcc Sâlih Bektaş (VGMA, HD.1165, 41; 1184, 8) ve Balı Beğ Mahallesi çeşmesinin tamiri içinse mahalle sakinlerinden El-hâcc Mustafa gelir vakfetmişlerdir. (VGMA, HD.1184, 15) Ayâs Paşa Câmi’inde cereyan iden suyollarının tamir ve bakımı için kendi vakfı bulunmaktadır. (VGMA, HD.1161, 78) Defter kayıtları arasında zikri geçen tek köprü ise “cîsr-i atik” ya da “cîsr-i hünkariye” adı verilen taş köprüdür. Muhsinzâde Abdullah Paşa’nın câmisini tamir ettiren Beşli El-hâcc Mustafa bu köprüyü de tamir ettirmiştir (VGMA, HD.1184, 6, 16, 21, 24).

14 Hüsrev Bey (VGMA, HD. 1221, 30), İskender Paşa (VGMA, HD.1211, 46) ve Medbasar El-hâcc Hasan (VGMA, HD. 1179, 32) imâretleri; Yahya Paşa mahallesinde Kürekcizâde El-hâcc Sâlih Ağâ’nın iki kapılı hânı (VGMA, HD.1184, 17), Hacı Beşir Hânı (VGMA, HD. 1215, 46), Kara Hacı Sinân Rifkı arsası üzerinde Ken’ân Ali Ağa Hanı (VGMA, HD.1161, 79), Medbasar El-hâcc Hasan Hanı (VGMA, HD. 1179, 32), Rüstem Paşa’nın Brusa Bedestanı (VGMA.HD.1161, 76), Muharrem Beşe Hânı (VGMA, HD. 1195, 20).

Nihayet şunu da belirtmek gerekir: Saraybosna Vakıfları ile ilgili olarak hurûfât defterlerinden çıkardığımız isimler ve sayısal değerler şehrin vakıf yapısı hakkında önemli bir fikir vermektedirler. Ancak bunların kesin sonuçlar olmayabileceğini/olmadığını da akılda tutmak gerekir. Bunun sebebi de kanımızca Rumeli hurûfât defterlerinin eksik olmasıdır. Arşiv’de bulunan 206 adet defterden sadece 63’ünün Rumeli Kadıaskerliğine diğerlerinin Anadolu’ya ait olması bu düşüncemizin nedenini kendiliğinden ortaya koymaktadır. Bosna Sancağının 16. yüzyıla tarihlenen tahrir defterlerinde kayıtlı Saraybosna Vakıf yapılarından bazılarında hurûfât defteri kayıtlarında rastlanmamış olmasının sebebi de bahsettiğimiz eksiklikten kaynaklanıyor olmalıdır. Mesela, tahrir defterlerinde 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren isimleri zikr edilen İskender Kethüda Câmi, Dudu Hatun Mescidi ya da Hüsrev Bey’in eşinin vakfı olan Haseki Hatun Mescidi¹⁵ gibi yapılar hakkında mevcut hurûfât defterlerinde herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Bu yapıların çeşitli etkenlerle yanmış ya da yıkılmış olduklarını düşünssek bile, hurûfat defterlerinin tutuldukları 16. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl ortalarına kadar olan süreçte bunlar hakkında herhangi bir kayıt düşülmemesi pek ihtimal dâhilinde görünmüyor. Dolayısıyla eksik defterlerin -halen mevcut iseler- bulunmaları halinde şehrin vakıf örgüsü hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkün olacaktır kanısındayız.

Tablo 2: Hurûfât Defterlerinde Hakkında Kayıt Bulunan Saraybosna Câimleri (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl Ortaları)

Sayı	Câmi Adı	Evkâfi	Bulunduğu Mahal	Defterlerde İlk Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Defterlerde Son Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Toplam Kayıt Sayısı
1	Armağancı Sinân Câmi	Armağancı Sinân vakfı	Armağancı Sinan Mahallesi	6 CA 995 14 Nisan 1587	27 CA 1215 16 Ekim 1800	9
2	Ya’küb Paşa Mescidi = Ya’küb Paşa Câmi / Kantamirî Abdullah Efendi Câmi ¹⁶			2 C 995 10 Mayıs 1587	27 C 1218 14 Ekim 1803	8
3	Balı Efendi Câmi/ Kâdı Balı Efendi Câmi ¹⁷	Kâdı Balı Mahallesi sükkânından El-hâcc Mahmûd bin İbrâhîm’in Kâdı Balı Efendi câmi’-i şerîfine vakf eylediği beş yüz guruş nükûd-ı mevkûfesi	Balı Efendi Mahallesi	23 B 995 29 Haziran 1587	1 CA 1198 23 Mart 1784	7
4	El-hâcc Balı ve Memî nâm karındaşlar binâ ettikleri Câmi			17 C 995 25 Mayıs 1587	1 CA 1000 14 Şubat 1592	2
5	El-hâcc Hasan Câmi		Oyancızâde El-hâcc Mustafa Mahallesi	2 C 995 10 Mayıs 1587	30 N 1155 28 Kasım 1742	4

15 Saraybosna mahalleleri ve bu mahallelerdeki dinî-tedrisî yapılar için bkz. Bkz. Hatice Oruç, “15. ve 16. Yüzyıllarda Saraybosna”, *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri- 18-23 Eylül 2006, Yay. Haz: Kenan İnan- Yücel Dursun, (CIEPO 17. Sempozyumu), Trabzon 2011, 391-409.*

16 Yakub Paşa Mescidi, Kantamirî Abdullah Efendi tarafından minber vaz edilmek suretiyle câmi olmuştur. 215/1800 tarihinde câmi olması ile buraya bir hatîb tayin edilmiştir. Kantamirî Abdullah Efendi câminin bekası için nakid para vakfetmiştir (VGMA, HD. 1184, 9; 11).

17 H. 995 yılında 3 kayıta Balı Efendi Câmi olarak geçen yapı ile ilk olarak 1094/1683 tarihli bir (ve daha sonra 3) kayıta Kâdı Balı Efendi Câmi olarak geçen yapı aynı olmalıdır.

6	İskender Paşazâde Mustafa Beğ Câmi	İskender Paşazâde Mustafa Beğ'in Akhisâr kazâsında Vesele İstraje karye-i mevkûfesinin gallâtı		Ş 995 Temmuz 1587	5 C 1246 21 Kasım 1830	22
7	Şeyh Ferruh Câmi	El-hâcc Şa'bân, Şeyh Ferruh Câmi'-i şerîfinin ta'mîr ve termîmine vakf eylediği nûkûd		4 B 995 10 Haziran 1587	29 N 1230 4 Eylül 1815	4
8	Hoca Kemâl/ Kemâleddîn Câmi = Muhsinzâde Muhammed Paşa Câmi ¹⁸	1- Hoca Kemâleddin Câmi Vakfı 2- Haydar Kâtib vakfı 3- Muhammed Paşa Hoca Kemâleddin binâ eylediği câmi'-i şerîfi sâniyen binâ ve ihyâ ve vakfına zamm eylediği beşyüz guruş nûkûd-ı mevkûfesi		3 ZA 999 1 Eylül 1591	28 M 1278 5 Ağustos 1861	37
9	Ayâs Paşa Câmi	1-Ayas Paşa Evkâfı 2-Tavil El-hâcc Mustafa Vakfı		15 CA 1000 28 Şubat 1592	23 8L 1232 5 Eylül 1817	15
10	Çoban Hasan Câmi	Çoban Hasan Câmi Vakfı		1045 1635/36	5 RA 1236 10 Ocak 1821	6
11	El-hâcc Halîl Câmi			14 N 1046 9 Şubat 1637		1
12	Sâgir El-hâcc Ali Câmi	Sevcihân Hâtûn Vakfının izdiyâdı		1094 1682/83	1116 1704/05	2
13	El-hâcc İnehân Câmi	El-hâcc Murâd Vakfı		1096 1685		1
14	Gâzi Hüsrev Beğ Câmi / Hüsrevviye Câmi	1- Gâzi Hüsrev Beğ vakfı 2- Üskûbi Ahmed vakfı		1096 1685	6 S 1189 8 Nisan 1775	15
15	Medbasarzâde Mehmed Ağâ Câmi	Medbasarzâde Mehmed Ağâ vakfı	Bakır Baba Mahallesi	1096 1781/82		2
16	Vekilharc Câmi	Kâdi Süleymân Efendi vakf eylediği habbâz dükkânı icâresi		1096 1684/85	29 RA 1250 5 Ağustos 1834	7
17	Hadım Ali Paşa Câmi	1- Hâfız Hasan Efendi Vakfı 2- Koço El-hâcc Abdullah vakf eylediği nûkûd-ı mevkûfesi ⁰		1116 1704	29 L 1238 9 Temmuz 1823	19
18	Bozacızâde El-Hâcc Hasan Câmi	Bozacızâde el-Hâcc Hasan Câmi Evkâfı		Ş 1116 Aralık 1704	15 CA 1219 22 Ağustos 1804	7
19	Cideli Hasan Câmi			1116 1704		1
20	Çıkrıkçı Muslihuddin Câmi	1- Çıkrıkçı Muslihuddîn Câmi Vakfı 2- Peltek Hüsâmeddîn Mahallesi sükkânından merhûm El-hâcc İbrâhîm bin El-hâcc Ahmed'in ikiyeüz guruş nûkûd-ı mevkûfe 3- El-hâcc Nurullah'ın Çıkrıkçı Muslihuddin Câmi-i şerîfi ittisâlinde binâ ettiği yedi bâb dükkân 5- Sağrakciyân Sükunda Kamer Hatun vakf eylediği iki bâb dükkân 6- Şakozâde Mustafa Beğ vakf eylediği yirmi bâb dekâkîn	Çıkrıkçı Muslihuddin Mahallesi	1116 1704	23 L 1232 5 Eylül 1817.	16

18 Hoca Kemâl/Kemâleddîn Câmi, bir yangın sonucu yanmıştır. Bu yangının, şehrin 1697 yılında Avusturya Ordusu tarafından istilası esnasında meydana geldiği tahmin edilebilir. Yanan harap olan câmi, H. 1174-1177 (M. 1761-1763) ve H. 1184-1186 (M. 1770-1772) yılları arasında vali olarak Bosna'da bulunan Muhsinzâde Mehmed/Muhammed Paşa tarafından "esâsından binâ ve tecdîd" edilmiştir. Muhsinzâde Mehmed Paşa câmi Vakfına 500 guruş da nakid para vakf etmiştir (VGMA, HD.1171, s. 42). Câmi yeniden inşa edildikten sonra câmi vakfının tevliyet ve nezareti için Kasım 1765 tarihinde tevcihler yapılmıştır (VGMA, HD.1171, s. 34). Bundan yola çıkarak câminin yeniden inşa faaliyetlerinin Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın 1761-1763 yılları arasındaki Bosna valiliği zamanında başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

21	Divan Kâtibi Haydar Efendi Câmî	1- Divan Kâtibi Câmîinin nükûd-ı mevküfesi 2- Feyzullah Beğ Vakfı 3- Saraybosna'da on beş adet mahzenin senevi mukâta'ası	Divân Kâtibi Mahallesi	1116 1704	22 N 1235 3 Temmuz 1821	6
22	Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han Câmî (Hünkâr Câmî demekle meşhûr)	1- Sarâybosna Mahkeme-i Şerîfesinin yevmi yirmi akçe icaresi 2- Muzafferî Hacı Ahmed Efendi Vakfı	Câmî-i Atik Mahallesi'nde Sarâybosna Mahkemesi civârında	1116 1704	20 B 1198 9 Haziran 1784	7
23	El-hâcc Ali Mahallesi Câmî ¹⁹		El-hâcc Ali Mahallesi	1116 1704		1
24	Kebkebir El-hâcc Ahmed Câmî/ Kebkebir Câmî	1-Serrâc El-hâcc Mahmûd Evkâfı (vird-i ayin tilâveti için) 2-El-hâcc Ömer'in Çikrıkçı Muslihuddîn Mahallesi'nde vakf eylediği bir bâb menzilin icâresi (imâm ve müezzin için)		1116 1704/05	21 L 1236 22 Temmuz 1821	12
25	Medbasarzâde El-hâcc Hasan Câmî	Medbasarzâde El-hâcc Hasan Vakfı	Küçük Kâtib Mahallesi	1116 1704/05	12 RA 1195 8 Mart 1781	7
26	Gâzi [Minnetzâde] Mehmed/ Muhammed Beğ Câmî = Muhsinzâde Abdullah Paşa'nın müceddeden binâ ve ihyâ eylediği câmî ²⁰	1- Mehmed/ Muhammed Beğ dekâkîn Evkâfı ve Mostar'da vakf olunan bağ mahsûlü 2- Muhsinzâde Abdullah Paşa vakf eylediği nükûd-ı mevküfesi 3- Beşli El-hâcc Mustafa ²¹	Saraybosna Çarşısında Minnetzâde Mehmed/ Muhammed Beğ Mahallesi	1116 1704/05	29 RA 1250 5 Ağustos 1834	27
27	Serrâc İsmail Câmî		Serrâc İsmail Mahallesi	1116 1704/05	11 M 1241 26 Ağustos 1825	8
28	Tavil El-hâcc Mustafa Câmî			1116 1704/05		1
29	Yahya Paşa Câmî	Yahya Paşa Câmî Vakfı		1116 1704/05	27 ZA 1232 8 Ekim 1817	10
30	Kâlin El-hâcc Ali/ Çabucak Câmî' demekle ma'rûf Câmî	1- Kâlin El-hâcc Ali 2- Kenan Ali Ağa dekâkîn ve menâzil ve hanı		1140 1727/28	16 S 1234 15 Aralık 1818	13
31	Kurt Alizâde El-hâcc Hasan Câmî	Kurt Alizâde El-hâcc Hasan Nükûd ve Akâr Vakfı	Şeyh Ferruh Mahallesi	1140 1727/28	1 Z 1143 7 Haziran 1731	2
32	Hocazâde El-hâcc Mustafa Câmî	Hoca zâde El-hâcc Mustafa Câmî Vakfı		22 B 1142 10 Şubat 1730	21 S 1227 12 Mart 1812	4
33	El-hâcc Hürrem bin Balı Câmî		Hocazâde El-hâcc Ahmed Mahallesi	1 C 1143 12 Aralık 1730		1
34	Paçacı El-hâcc Nasuh Câmî			B 1144 Ocak 1732		1
35	Çukacı El-hâcc Süleyman Câmî		Çukacı El-hâcc Süleyman Mahallesi	M 1145 Haziran-Temmuz 1732	15 L 1238 25 Haziran 1823	6

19 Nebrdilo El-hâcc Ali Câmî ile aynı câmî olabilir.

20 Saraybosna çarşısında Minnetoğlu Mehmed Beğ Câmîi tamamiyle harap olmuş, Bosna vâlisi Muhsinzâde Abdullah Paşa tarafından "müceddeden binâ ve ihyâ" edilmiştir. Bu konu ile ilgili hurûfât defterlerindeki en erken tarihli kayıt, Abdullah Paşanın yeni yaptırdığı bu câmî için bırakmış olduğu vakfından bir müezzin, ferraş ve kayyum atanması ile ilgili bir berat kayıdır (VGMA.HD.1215, 48; ayrıca bkz. HD.1171, s. 32). Tarih yazılmamıştır, ancak kaydın bulunduğu sayfadaki diğer kayıtların tarihi Hicri 1160 ile 1170 (M. 1747-1756) arasında değişmektedir. Dolayısıyla bu kayıt da söz konusu tarih aralığına dâhil olsa gerektir. Muhsinzâde Abdullah Paşa 18. yüzyılın ilk yarısında kısa fasıllarla birkaç defa Bosna Valiliği yapmıştır. En son Bosna Valiliği görev süresi H. 1161/1162 (M. 1748- 1748/49) tarihine denk gelmektedir. Dolayısıyla, yukarıdaki beratın muhtemel tarihi de dikkate alındığında Paşa'nın câmîyi bu görevi esnasında yeniden yaptırmış olduğu tahmin edilebilir.

21 19. Yüzyıl başlarında câmîyi tamir ettirmiş ve gelir vakf etmiştir. Bkz. VGMA, HD.1184, 16.

36	Hoca Turak Câmî	1- Hoca Turak Vakfı 2- Derzi El-hâcc Ömer bin İbrâhîm'in Balıkcıyân Sükunda vakf ve şart eylediği dükkânın icâresi 3- Calbeşezâde El-hâcc Mahmûd zam eylediği vakf		M 1145 Haziran-Temmuz 1732	7 M 1236 15 Ekim 1820	8
37	Kulen El-hâcc Balı Câmî	Şeyh Muslihuddin Mahallesi sakinlerinden Gazgâni El-hâcc Muharrem bin Muhammed'in Nükûd Vakfı		M 1145 Haziran-Temmuz 1732	7 L 1189 1 Aralık 1775	5
38	Turacık/Duracık El-hâcc Ahmed Câmî	1- Duracık El-hâcc Ahmed Câmî Evkâfı 2- Vekilü'l-harc Mahallesi sakinelerinden Fatima binti Ahmed nâm Hatun vakf eylediği nükûd-ı mevkûfe 3- Mısri El-hâcc İsmail Vakfı	Duracık El-hâcc Ahmed Mahallesi	M 1145 Haziran-Temmuz 1732	1 CA 1198 23 Mart 1784	4
39	El-hâcc Ahmed Câmî		Çarşı'da	4 S 1153 1 Mayıs 1740	16 CA 1168 28 Şubat 1755	2
40	Ahmed Çelebi Câmî / Es-seyyid Mehmed Efendi Câmî	Es-hâcc Seyyid Mehmed Efendi vakf eylediği bâğçe icâresi	Ahmed Çelebi Mahallesi	21 RA 1162 10 Nisan 1749	18 RA 1212 10 Ekim 1797	10
41	Molla Arab Câmî/ Molla Arab-ı Cedîd Câmî	Molla Arab-ı Cedîd Câmî-i şerîfinin ta'mîr ve termîmine Köse El-hâcc Hüseyin vakf eylediği nükûd		21 N 1155 28 Kasım 1742	1171 1757/58	3
42	El-hâcc Mustafa ibn El-hâcc Abdullah Câmî	1- Mustafa Beğ ibn El-hâcc Abdullah Câmî Vakfı 2- El-hâcc Mustafa câmî-i şerîfinde vakf eylediği nükûd-ı mevkûfe mukâbilinde vâlidisi Hacı Meryem Hatun'un vakf eylediği dekâkin ve mahâzin icâresi 3- Tâcir El-hâcc Hasan vakf eylediği nükûdun rıbhı	Bakır Baba Mahallesi	1 M 1157 15 Şubat 1744	29 Z 1215 13 Mayıs 1801	13
43	Hüseyin Efendi Câmî			6 R 1158 8 Mayıs 1745		1
44	Topal İnehân Câmî	Şeyh Muslihuddin Mahallesi sakinlerinden Gazgâni El-hâcc Muharrem bin Muhammed'in vakf ettiği yüz esedi gurus nükûd-ı mevkûfesi ve iki bâb dükkân	Topal İnehân Mahallesi	5 CA 1159 16 Mayıs 1746	12 RA 1213 24 Ağustos 1798	11
45	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Mescidi = Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Câmî ²²	El-hâcc Mustafa bin Mahmûd vakfı	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Mahallesi	R sene 1166 Şubat-Mart 1753		1
46	Küçük Kâtib Câmî	İsmâ'îl Ağazâde Sâlih Ağa vakf ve şart eylediği bir bâb kahvehâne galesi	Küçük Kâtib Mahallesi	1166 1752/53	27 ZA 1245 20 Mayıs 1830	9
47	Keçeci Sinân Câmî =Hâce Nefise Hatun Câmî ²³	Hâce Nefise Hatun nükûd-ı mevkûfesi	Keçeci Sinân Mahallesi	1 B 1167 24 Nisan 1754	25 B 1198 14 Haziran 1784	11

- 22 Sağrakçı Hacı Mahmud Mahallesi'nde bulunan aynı isimli mescidin ferraş ve müezzini olan El-hâcc Mustafa, mescide minber koymak suretiyle câmiye çevirmiştir. Şubat-Mart 1753 tarihli berat kaydına göre söz konusu El-hâcc Mustafa vefat etmiş ve üzerinde bulunan ferraşlık ve müezzinlik cihetleri oğlu Mehmed'e tevcih edilmiştir (VGMA, HD. 1215, 47). 27 Mayıs 1745 tarihli başka bir berat kaydında henüz bu değişimin gerçekleşmemiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla mescidin câmiye tahvil tarihinin 1745 ile 1753 yılları arasında yerleştiği olasıdır (VGMA, HD.1195, 20).
- 23 Saraybosna'da Keçeci Sinân mahalesinde bulunan Keçeci Sinan Câmî, muhtemelen harap olup kullanılamaz duruma geldiğinden Hâce Nefise Hatun tarafından "müceddeden binâ ve ihyâ" edilmiştir (VGMA, HD.1171, 39). Böylece Keçeci Sinan Câmii Nefise Hatun Câmii şeklinde yeniden hayat bulmuştur. Bu konuda defterlerdeki en erken tarihli berat kaydı, 24 Nisan 1754'dir (VGMA, HD.1215, 51).

48	Canozâde Hacı Hüseyin Câmi			1171 1757/58		1
49	Çizmeçi Hacı Süleyman Câmi		Çizmeçi Hacı Süleyman Mahallesi	1171 1757/58		1
50	El-hâcc Hasan Efendi Câmi	Abacı El-hâcc Hasan vakf ettiği dükkân icâresi ve nüküd-ı mevküfesi	Kâdı Hasan Efendi Mahallesi	23 CA 1174 31 Aralık 1760	29 CA 1191 5 Temmuz 1777	3
51	Sadri Süleymân Efendi Câmi	Sadri Süleymân Efendi nüküd-ı mevküfesi		28 RA 1174 7 Kasım 1760		1
52	Balizâde Câmi/ Balizâde nâm-ı diğer Sünbül Câmi	1- Ferdecî (?) Hatun Vakfı 2- Münteha binti Mehmed vakf eylediği bir bâb menzil	Balizâde Mahallesi	25 S 1175 25 Eylül 1761	29 ZA 1231 21 Ekim 1816	5
53	El-hâcc Turhân Câmi	El-hâcc Turhân Evkâfı	El-hâcc Turhan Mahallesi	15 M 1175 16 Ağustos 1761	18 RA 1183 22 Temmuz 1769	2
54	El-hâcc Ali / Nebrdilo El-hâcc Ali Câmi	1- Ümmühâni Hatun câmi'-i şerif mürtezikasına şart eylediği vakfı 2- El-hâcc Ahmed'in Ayâs Paşa Mahallesi'nde bir kıt'a bağçe hâsılından Nebrdilo El-hâcc Ali câmi'-i şerifinde beher sene mevlûd-ı şerif kırâ'ati levzımına beş guruş	Nebrdilo Mahallesi	6 L 1176 6 Nisan 1763	7 S 1249 26 Haziran 1833	6
55	Bakır Baba Câmi	Bakır Baba Câmi Vakfı		4 S 1177 14 Ağustos 1763		1
56	Balı Beğ Mahallesi'nde Câmi/ El-hâcc Murâd Câmi	El-hâcc Murâd Vakfı	Balı Beğ Mahallesi	26 C 1179 10 Aralık 1765	27 L 1232 9 Eylül 1817	6
57	Gerduñî El-hâcc Hüseyin Câmi	Şeyh Muslihuddin Mahallesi sakinlerinden Gazgânî El-hâcc Muharrem bin Muhammed'in Nüküd Vakfı	Kulen El-hâcc Balı Mahallesi	16 L sene 1179 28 Mart 1766	17 RA 1223 12 Haziran 1808	4
58	Sâğır El-hâcc Mahmûd Câmi	Şeyh Muslihuddin Mahallesi sakinlerinden Gazgânî El-hâcc Muharrem bin Muhammed'in nüküd vakfı		16 L sene 1179 28 Mart 1766	2 N 1198 20 Temmuz 1784	3
59	Serrâc Ali Câmi	Serrâc Ali'nin vakf eylediği bir kıt'a bağçe gallesi ve vakf olunan nüküdü		5 ZA 1179 15 Nisan 1766	25 M 1204 15 Ekim 1789	3
60	Ferhâd Beğ Câmi	Askerizâde Ahmed Efendi vakf eylediği bir kıt'a bağçe mahsülü		3 CA 1181 27 Eylül 1767	10 RA 1219 10 Temmuz 1804	5
61	Şeyh Mağribî Câmi = Hadice binti El-hâcc İbrâhîm Câmi ²⁴	Hadice binti El-hâcc İbrâhîm nüküd-ı mevküfesi	Şeyh Mağribî Mahallesi	26 M 1181 24 Haziran 1767	20 S 1209 16 Eylül 1794	2
62	El-hâcc İsa Mahallesi Mescidi / Gâzi İsa Beğ Mescidi = Çukacı El-hâcc Ali Efendi Câmi ²⁵	El-hâcc İsa vakf eylediği debbâğânâhâ Sûkında vâki arsa-ı mevküfesi	El-hâcc İsa Mahallesi	28 CA 1168 29 Eylül 1769	17 C 1193 2 Temmuz 1779	3

24 Şeyh Mağribî câmi, "istilâ-yı keferede" "harik-i azimde muhterik" olmuştur, yani 1697 yılında Savoylu Eugene'nin Saraybosna istilası sırasında çıkan yangında yanmıştır. Bundan 70 yıl sonra "Hadice binti El-hâcc İbrâhîm nâm Hâtûn câmi-i mezkûru müceddeden binâ ve ihyâ" etmiş ve bekası için "nüküd-ı mevküfe" bırakmıştır (VGMA, HD.1171, 36; HD.1171, 45).

25 El-hâcc İsa Mahallesi'nde bulunan mescid - Gâzi İsa Beğ mescidi şehrin 1697'de Avusturyalılar tarafından istilası esnasında çıkan büyük yangında yanmış harabe hale gelmiştir. Mescid 1779 yılında Çukacı El-hâcc Ali Efendi tarafından yeniden bina edilmiş ve bu yeni mescid "câmi-i şerif olmaklığa salahiyeti olmağla, ahâli-i mahalle bâ-izn-i sultânî müceddeden minber vaz idüb" câmiye dönüştürülmüştür (Bkz. VGMA, HD. 1165, 34; HD. 1165, 34; HD.1165, 36).

63	Mu'ameleci El-hâcc Muhammed Câmî		Başçarşı	15 CA 1185 26 Ağustos 1771	6 Ş 1229 24 Temmuz 1814	2
64	El-hâcc Abdullah Câmî	El-hâcc Abdullah câmî Evkâfı		21 S 1189 23 Nisan 1775		1
65	Neccâr El-hâcc İbrâhîm Câmî	Yeğen Ahmed Paşa evkâfı	Neccâr El-hâcc İbrâhîm Mahallesi	28 S 1192 23 Mart 1778	27 RA 1223 22 Haziran 1808	3
66	Çukacı El-hâcc Ali Efendi Câmî	Çukacı El-hâcc Ali Efendi vakf eylediği dükkân ve mahzen ve bağçenin gâllesi	El-hâcc İsa Mahallesi	1 L 1193 12 Ekim 1779	6 C 1193 21 Haziran 1779	3
67	İplice Mahallesi'nde vâkî' Câmî	İplice Mahallesi sükkânından El-hâcc Fazlullah Ağâ vakf eylediği nükûd-ı mevkûfe	İplice Mahallesi	29 M 1204 19 Ekim 1789	15 RA 1204 3 Aralık 1789	2
68	Derzibaşızâde Sinân Çelebi Câmî	1-Derzibaşızâde Sinân Çelebi Vakfı 2- Bâlı Beğ Mahallesi sükkânından El-hâcc Mustafa bin Mehmed vakf eylediği üçyüz elli guruşun ikiyüz guruşunun rıbhı/ nemâsı	Derzibaşı Mahallesi	20 CA 1206 15 Ocak 1792	1 RA 1226 25 Nisan 1811	2
69	Kassâbzâde El-hâcc İbrâhîm Câmî			2 M 1210 19 Temmuz 1795	23 RA 1236 29 Aralık 1820	5
70	İvrakovalı El-hâcc Mehmed Mahallesi'nde Câmî = Mücellidzâde Molla Mustafa Câmî ²⁶	Mücellidzâde Molla Mustafa Evkâfı	İvrakovalı El-hâcc Mehmed Mahallesi	28 RA 1216 7 Eylül 1801		2
71	Hoca Kartal Mahallesi'nde vâkî' Câmî	Grabo El-hâcc Mehmed Nükûd-ı Mevkûfesi	Hoca Kartal Mahallesi	23 S 1219 3 Haziran 1804	12 CA 1227 24 Mayıs 1812	3
72	Keçeci Sinân Mescidi= Keçeci Sinân Câmî ²⁷		Keçeci Sinân Mahallesi	25 R 1221 12 Temmuz 1806	11 N 1232 25 Temmuz 1817	3
73	Hocazâde Hâci Mehmed Mahallesi'nde vâkî' Câmî	Debbâğhâne-i Bâlâ'da kâ'in dinkler icâresi		13 RA 1224 28 Nisan 1809		1
74	Müfti bin Süleymân Mahallesi Mescidi= Hüseyin Ağâ Câmî ²⁸		Müfti bin Süleymân Mahallesi	10 RA 1225 15 Mayıs 1810		1
75	Pehlivân Hasan Mahallesi Mescidi = İbrâhîm nâm sâhibü'l-hayrın müceddeden binâ ve ihyâ ettiği Câmî ²⁹		Pehlivân Hasan Mahallesi	13 RA 1228 16 Mart 1813		1

26 İvrakovalı El-hâcc Mehmed Câmî de bir sebeple harap olmuş olmalıdır ki, Mücellidzâde Molla Mustafa tarafından yeniden binâ edilmiştir. Bununla ilgili defterlerde aynı tarihten iki kayıt bulunmaktadır ki, bu tarih 1216/1801'dir (VGMA, HD.1184, 9).

27 Saraybosna'da Keçeci Sinan tarafından yaptırılmış olan mescide "bâ-izn-i sultânî" minber konularak câmî yapılmış ve 12 Temmuz 1806 yılında farz namazları, Cuma namazı ve bayram namazlarını kıldırmak üzere Mustafa oğlu İbrahim'e imam ve hatib olarak berat verilmiştir (VGMA, HD. 1184, 12; HD.1184, s. 17). Hâce Nefise Hatun'un yeniden binâ ve ihyâ ettiği Keçeci Sinân Câmî ile bu câmîyi özdeşleştirmek gerekir. Nefise Hatun, söz konusu câmîyi 1750'lerde binâ etmişken, burada bahsi geçen Keçeci Sinân Câmî 1806 yılında aynı isimli mescidi bir minber vazı ile ortaya çıkmaktadır.

28 Müfti bin Süleymân Mahallesi'nde bulunan mescide, Hüseyin Ağâ tarafından sultanın izni ile bir minber vaz edilmiş ve mescid câmî olmuştur. Bu konuda karşımıza çıkan tarih Hicrî 1225/ Miladi 1810'dur (VGMA, HD. 1184, 14).

29 Pehlivan Hasan Mahallesi'nde bulunan mescid "mürûr-i ezmine ile müşrif-i harâb mâ'il-i türâb olmuş iken" yani tamamen harap ve yok olmuş iken İbrahim adında bir hayır sahibi tarafından yeniden binâ edilmiş ve "bâ-izn-i sultânî minber vazı" edilerek câmî haline getirilmiştir (1816) (VGMA, HD. 1184, 17).

Tablo 3: Hurûfât Defterlerinde Hakkında Kayıt Bulunan Saraybosna Mescidleri (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl Ortaları)

Sayı	Mescid Adı	Evkâfı	Bulunduğu Mahal	Defterlerde İlk Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Defterlerde Son Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Toplam Kayıt Sayısı
1	Abdi Halîfe Mescidi			3 C 995 11 Mayıs 1587		1
2	Halîl Ağa Mescidi			18 B 995 24 Haziran 1587		1
3	Hasan Mescidi			17 CA 995 5 Temmuz 1587		1
4	Serraç Ali Mescidi	İbrâhîm Evkâfı		9 C 995 17 Mayıs 1587		
5	Serraç El-hâcc Haydar Mescidi	Serraç El-hâcc Haydar binâ eylediği mescid-i şerîfi ve mu'allim-hânesi vakfı		1 CA 1139 25 Aralık 1726	25 Z 1157 29 Ocak 1745	2
6	Toplîzâde Mescidi			17 CA 995 25 Nisan 1597		1
7	Vekilharc Mescidi			14 Ş 995 20 Temmuz 1587		1
8	Ya'küb Paşa Mescidi ³⁰			2 C 995 10 Mayıs 1587	27 C 1218 14 Ekim 1803	8
9	Balîzâde Mescidi			1046 1636/37		1
10	Kâlin El-hâcc Ali Mescidi			28 RA 1046 30 Ağustos 1636		1
11	El-hâcc Turhân Mescidi			1094 1683		1
12	Debbâğ El-hâcc Süleymân Mescidi	El-hâcc Sümeyye Hatun Vakfı		1096 1684/85	1171 1757/58	2
13	El-hâcc Mehmed Mescidi	Serrâç Mustafa Vakfı	Debbağhane kurbunda	1096 1684/85		1
14	Tavîl El-hâcc Mustafa Mescidi	İbrahim Efendi vakfı		1096 1684/85		1
15	Paçacı El-hâcc Nasûh Mescidi	Paçacı El-hâcc Nasûh Evkâfı		1109 1697/98	28 Ş 1192 21 Eylül 1778	6
16	Peltek Hüsameddin Mescidi		Peltek Hüsameddin Mahallesi	1109 1697/98	15 ZA 1177 16 Mayıs 1764	5
17	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Mescidi= Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Câmî ³¹	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Vakfı	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Mahallesi	1109 1697/98	25 RA 1158 27 Mayıs 175	3
18	Canozâde El-hâcc Hüseyin Mescidi	Mescid-i şerîf ittisâlinde kâ'in bir kıt'a bağçe-i mevkûfe ve Paçacı Nasûh Mahallesi'nde bir kıt'a bağçe-i mevkûfe icâresi	Canozâde Mahallesi	1116 1704/5	5 M 1208 13 Ağustos 1793	3
19	Derzibaşı Hoca Sinan Mescidi		Derzibaşı Mahallesi	1116 1704/5		1
20	El-hâcc Mustafa Mescidi	El-hâcc Ali Vakfı		1116 1704/5		1
21	Haracı Mustafa Ağa Mescidi	1- Hızır Tur Ali Vakfı 2- Arakiyyeci El-hâcc Abdullah Vakfı		1116 1704/5	M 1145 Haziran-Temmuz 1732	2
22	Hoca Sinan Mahallesi Mescidi		Hoca Sinan Mahallesi	1116 1704/5		1
23	Kemal Beğ Mescidi / Kemaleddin Beğ Mescidi			1116 1704/5	7 L 1169 5 Temmuz 1756	4
24	Mi'mâr Sinân Mescidi			1116 1704/5	6 CA 1156 28 Haziran 1743	2
25	Nesir-zâde Mescidi			1116 1704/5	3 CA 1187 23 Temmuz 1773	2
26	Oyancîzâde Mescidi	Ümmühani Hatun Vakfı		1116 1704/5		1
27	El-hâcc Acemi mescidi	El-hâcc Memî Vakfı		1 RA 1139 26 Kasım 1726	1 RA 1139 26 Kasım 1726	2

30 Bkz. 16 no'lu dipnot.

31 Bkz. 22 no'lu dipnot.

28	Aşık El-hâcc Memi Mescidi		Aşık El-hâcc Memi Mahallesi	1144 1731/32	29 B 1226 19 Ağustos 1811	3
29	Çukacı Hacı Süleyman Mescidi			1144 1731/32		1
30	Abdulhalim Ağa Mescidi	Muharrem Beşe nâm sâhibü'l-hayrın Abdulhalim Ağa Mescid-i şerifinin hademesine vakf ve ta'yîn eylediği hân	Lubenica nâm mahal	24 M 1158 26 Şubat 1745		1
31	Molla Arab-ı Atik Mescidi	Molla Arab-ı Atik Mahallesi sükkânından Hüseyin Beğ'in vakf eylediği menzil ve bağçe galesi	Molla Arab-ı Atik Mahallesi	1166 1752/53	14 N 1046 9 Şubat 1637	2
32	Busabare/ Osayare (?) Mescidi		Neccâr İbrahim Mahallesi	1166 1752/53		1
33	Balı Efendi Mescidi			1168 1754/55		1
34	El-hâcc İsa Mahallesi'nde vâki' Mescid/ Gâzi İsa Beğ Mescidi = Çukacı El-hâcc Ali Efendi Câmî ³²	El-hâcc İsa vakf eylediği debbâğânâ sükûnda vâki' arsa-ı mevküfesi	El-hâcc İsa Mahallesi	28 CA 1168 29 Eylül 1769	25 C 1194 28 Haziran 1780	4
35	Hayri Süleyman Efendi Mescidi			1 N 1168 11 Haziran 1755		1
36	Nebdilo El-Hac Ali Mescidi	Gâzi Hüsrev Beğ evkâfından bir kıta bağçe galesi		1168 1754/55		1
37	El-hâcc Cafer Mescidi			1171 1757/58		1
38	El-hâcc Seyyüddin Mescidi			1171 1757/58		1
39	İlçü Sinân Mescidi			1171 1757/58		1
40	Şerif Ahmed Çelebi Mescidi		Pehlivân Oruç Mahallesi	16 S 1171 30 Ekim 1757		1
41	Afife Hatun ibniyye El-Hac Şehmân bin Abdullah Mescidi	Afife Hatun ibniyye El-Hac Şehmân bin Abdullah Vakfı	El-hâcc Hüseyin Mahallesi	9 RA 1173 31 Ekim 1759	1759	2
42	İplicek Mahallesi Mescidi	El-hâcc Veliyüddin vakfı bakkal dükkanı icaresi	İplicek Mahallesi	1173 1759/60		1
43	Na'ıçeci El-hâcc Osmân Mescidi			1 CA 1173 21 Aralık 1759		1
44	Misri El-hâcc İsmâ'il Mescidi		Sinan Voyvoda Hatunu Mahallesi	15 Ş 1174 22 Mart 1761	28 CA 1189 27 Temmuz 1775	3
45	Yağcızâde El-hâcc Ahmed Mescidi	Yağcızâde El-hâcc Ahmed binâ eylediği mescid-i şerif evkâfı		25 L 1174 30 Mayıs 1761	18 Ş 1191 21 Eylül 1777	2
46	El-hâcc İdris Mahallesi Mescidi			25 S 1175 25 Eylül 1761		2
47	El-hâcc İbrâhîm Mescidi ³³	Bâni-i merhûmun öz karındaşı El-hâcc Yusuf vakf ve şart eylediği Kemâl Beğ Mahallesi'nde vâki' bağçe galesi	Sahtiyâncı El-hâcc Ahmed Mahallesi	25 RA 1177 2 Kasım 1763		1
48	Tokmakzâde Mahallesi'nde vâki' Mescid ³⁴	El-hâcc Ömer Vakfı	Tokmakzâde Mahallesi	25 RA 1177 2 Kasım 1763		1
49	El-hâcc Osmân Mescidi		Hoca Sinân Mahallesi	29 CA 1179 13 Kasım 1765		1
50	Hallâc Davud Mahallesi Mescidi	Hallâc Davud Mahallesi Mescid-i Şerifi Evkâfı	Hallâc Davud Mahallesi	15 ZA 1180 14 Nisan 1767	16 ZA 1180 15 Nisan 1767	3
51	Kazzaz Es-seyyid Mustafa Mescidi		Ribâtli El-hâcc İbrâhîm Mahallesi	28 M 1183 3 Haziran 1769		1

32 Bkz. 25 no'lu dipnot.

33 El-hâcc İbrâhîm, Sahtiyâncı El-hâcc Ahmed Mahallesi'nde 1763 senesinde bir mescid yaptırmıştır. Mescidin imamlarına mescidin kurucusu El-hâcc İbrâhîm'in öz kardeşi El-hâcc Yusuf, Kemâl Beğ Mahallesi'nde vâki' bağçesini vakf etmiştir (VGMA, HD.1171, 32).

34 Mescid, "istilâ-yı küffârda vukû' bulan harîk-i kebirde muhterik olub", daha sonra "ashâbü'l-hayrâtdan El-hâcc Ömer müceddeden binâ ve ihyâ' etmiştir (1763) (VGMA, HD.1171, 32).

52	Sarây Bosna kâdısı El-hâcc Muhammed Zihni Efendi Mescidi ³⁵		Ayas Paşa Mahallesi	Evâil-i RA 1186 2-11 Haziran 1772	2 RA 1236 8 Aralık 1820	3
53	İsmâ'îl Ağazâde Sâlih Ağâ Mescidi		Debbâğân-ı Bâlâ Sûkunda	22 M 1186 25 Nisan 1772		1
54	Kâdı Balı Efendi Mahallesi Mescidi ³⁶		Kâdı Balı Efendi Mahallesi	19 Z 1186 13 Mart 1773		1
55	Kâsım Kâtib Mahallesi'nde vâki' Mescid	Mustafa Efendi ibn El-hâcc Ahmed'in El-hâcc Cafer Mahallesi'nde kâ'in vakf ve habs eylediği bir kıt'a bağçe gallesi	Kâsım Kâtib Mahallesi	15 RA 1186 16 Haziran 1772	11 ZA 1232 22 Eylül 1817	2
56	Balızâde Mahallesi'ne mülhak Rugo Mahallesi Mescidi		Balızâde Mahallesi'ne mülhak Rugo Mahallesi	28 RA 1190 17 Mayıs 1776	14 M 1215 7 Haziran 1800	2
57	Hubyâr Ağâ Mescidi		Hubyâr Ağâ Mahallesi	11 ZA 1191 11 Aralık 1777	16 L 1211 14 Şubat 1797	3
58	Kartal Mahallesi'nde vâki' Mescid	El-hâcc Mehmed nükûd-ı mevküfesi	Kartal Mahallesi	23 S 1219 3 Haziran 1804		1
59	Keçeci Sinân Mescidi ³⁷		Keçeci Sinân Mahallesi	25 RA 1221 12 Temmuz 1806	11 N 1232 25 Temmuz 1817	3
60	Müfti bin Süleymân Mahallesi Mescidi= Hüseyin Ağâ Câmî ³⁸		Müfti bin Süleymân Mahallesi	10 RA 1225 15 Mayıs 1810		1
61	Pehlivân Hasan Mahallesi Mescidi = İbrâhîm nâm sâhibü'l-hayrın müceddeden binâ ve ihyâ ettiği Câmî ³⁹		Pehlivân Hasan Mahallesi	13 RA 1228 16 Mart 1813		1

35 Kâ'imî Hasan Efendi'nin Ayas Mahallesi'nde bulunan tekyesi zaman içinde harap olmuş ve boş arası üzerine Saraybosna kâdısı El-hâcc Muhammed Zihni Efendi, bir mescid ve bir tekke binâ ve ihyâ etmiştir. Bu konuda defterlerdeki ilk kayıt H.1186/ M.1772 tarihinden gelmektedir. (VGMA, HD. 1171, s. 41; HD.1184, s. 10).

36 Kâdı Balı Efendi Mahallesi'nde bulunan mescide, mescidin seksen seneden beri hatibi bulunmadığı, burada cuma ve bayram namazları eda olunmadığı için mahalle ahalisi tarafından "müceddeden" minber konularak 10 Zilhicce 1186 (13 Mart 1773)'de bir hatib tayin edilmiştir. Seksen sene öncesine döndüğümüzde yine karşımıza 1697 Avusturya istilası çıkmaktadır. Dolayısıyla zaten câmî olarak inşa edilmiş olan bu yapı istila sırasında minberi dahil yanmış olmalıdır. (VGMA, HD. 1171, 43).

37 Bkz. 27 no'lu dipnot.

38 Bkz. 28 no'lu dipnot.

39 Bkz. 29 no'lu dipnot.

Tablo 4: Hurûfât Defterlerinde Hakkında Kayıt Bulunan Saraybosna Mektepleri/ Mu'allim-hâneleri (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl Ortaları)

Sayı	Mektebin Adı	Evkâfi	Bulunduğu Mahal	Defterlerde İlk Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Defterlerde Son Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Toplam Kayıt Sayısı
1	Ahmed Çelebi Mektebi	Ahmed Çelebi mektebinin evkâfi		17 C 995 25 Mayıs 1587		1
2	Büyük An Muallimhânesi			6 CA 995 14 Nisan 1587		1
3	El-hâcc Hüseyin Muallimhânesi			4 B 995 10 Haziran 1587		1
4	Çobanzâde Balı ve Memi nâm karındaşlar binâ eylediği Mu'allim-hâne			10 C 1000 24 Mart 1592		1
5	Hâcî Ahmed Mektebi		Serrâc Ali mescidi kurbunda	5 S 1000 22 Kasım 1591		1
6	İne Beğ Muallimhânesi			6 CA 1000- 19 Şubat 1592	20 R 1188 30 Haziran 1774	2
7	Mehmed Çelebi Muallimhânesi			1 CA 1000 14 Şubat 1592		1
8	El-hâcc Mehmed Ağâ Muallimhânesi			1040 1683		2
9	El-hâcc Hürrem bin Bâli Muallimhânesi	El-hâcc Hürrem bin Bâli vakf eylediği dört bab dükkan ve bağçe-i kebir ve nüküd-i mevkûfe	Hocazâde El-hâcc Ahmed Mahallesi	1116 1704/5	25 N 1212 13 Mart 1798	1
10	Gâzi Hüsrev Beğ Muallimhânesi	Gâzi Hüsrev Beğ Evkâfi		1116- 1704/5		2
11	Gâzi İskender Paşazâde Mustafa Beğ Muallimhânesi	Gâzi İskender Paşazâde Mustafa Beğ vakf eylediği Akhisâr kazâsında Vesele İstraje nâm karye gâllesi	Gâzi İskender Paşazâde Mustafa Beğ câmi	1116 1704/5	10 S 1197 15 Ocak 1783	6
12	Kurt Alizâde El-hâcc Hasan Muallimhânesi	Kurt Alizâde El-hâcc Hasan vakf eylediği nüküd ve akâr	Şeyh Ferruh Mahallesi	1140 1727/28	1 Z 1143 7 Haziran 1731	2
13	Kurt Alizâde El-hâcc Hasan Ders-hânesi	Kurt Alizâde El-hâcc Hasan vakf eylediği nüküd ve akâr	Şeyh Ferruh Mahallesi	1140 1727/28	1 Z 1143 7 Haziran 1731	2
14	Gâzi Mehmed Beğ Mektebi		Gâzi Mehmed Beğ câmi	1140 1683		1
15	Şeyh Hasan Mektebi	Şeyh Hasan Mektebi Vakfı		19 M 1153 16 Nisan 1740	CA 1159 Mayıs/Haziran 1746	2
16	Ayas Paşa Muallimhânesi	Ayas Paşa Câmi'-i Şerîf i Evkâfi	Ayas Paşa câmi	5 M 1156 1 Mart 1743	23 L 1232 5 Eylül 1817	7
17	Çukacı El-hâcc Süleyman Mahallesi'nde vâki' Mu'allim-hâne		Çukacı El-hâcc Süleyman Mahallesi'nde vâki' câmi ittisâlinde	27 Z 1156 11 Şubat 1744	14 RA 1180 20 Ağustos 1766	3
18	Serraç El-hâcc Haydar Muallimhânesi	Serraç El-hâcc Haydar bina eylediği mescid-i şerîfi ve mu'allim-hânesi vakfı		25 Z 1157 29 Ocak 1745		2
19	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Mektebi	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Vakfı	Sağrakçı El-hâcc Mahmûd Mahallesi	Gurre M 1157 15 Şubat 1744	2 N 1198 20 Temmuz 1784	3
20	Hafizzâde Ahmed Çelebi ibn Abdullah Mektebi	Hafizzâde Ahmed Çelebi ibn Abdullah Mektebi Vakfı		1166 1752/53		
21	Hâcî İbrâhîm Ders-hânesi	Hâcî İbrâhîm Nüküd-i Mevkûfesi	Bakır Baba Mahallesi	1166 1752/53	4 S 1176 25 Ağustos 1762	1

22	Hoca Kemâl Mahallesi'nde vâki' Mu'allim-hâne	Hâci İbrâhîm nûkûd-ı mevkûfesi	Hoca Kemâl Mahallesi	1166 1752/53	4 S 1176 25 Ağustos 1762	1
23	Şeyh Ferruh Mahallesi'nde vâki' Mu'allim-hâne	Hâci Hasan'ın Çıkrıkcı Mahallesi'nde bir bâb dükkân icâresi	Şeyh Ferruh Mahallesi	1166 1752/53		1
24	Hürrem Efendi Mektebi		El-hâcc Ahmed Mahallesi	25 L 1175 19 Mayıs 1762		1
25	Ferhâd Beğ Mektebi		Ferhâd Beğ Câmi Haremi	3 CA 1181 27 Eylül 1767		1
26	Mısırî El-hâcc İbrâhîm Efendi Mektebi	Mısırî El-hâcc İbrâhîm Efendi Nûkûd-ı Mevkûfesi	Hoca Kemâleddîn câmi ittisâlinde	Evâsıt-ı N 1184 28 Aralık 1770- 7 Ocak 1771		1
27	Zanik El-hâcc Mustafa Mektebi		Sâğır El-hâcc Ali Mahallesi	2 CA 1186 1 Ağustos 1772	CA 1217 Ağustos-Eylül 1802	2
28	Ahmedzâde El-hâcc Mustafa Mektebi	El-hâcc Mustafa nûkûd-ı mevkûfesi	Ali Paşa Mahallesi	14 M 1197 20 Aralık 1782		1
29	Ağreb El-hâcc Mehmed Mektebi	Ağreb El-hâcc Mehmed'in bir bâb dükkân icâresi	Kovacılar Çarşısı	29 RA 1215 19 Eylül 1800	27 Z 1232 8 Ekim 1817	2
30	Elçizâde El-hâcc Mustafa Mektebi	Elçizâde El-hâcc Mustafa Nûkûd-ı Mevkûfesi	Ali Paşa câmi yakınında Şems Dede ve Aynı Dede türbesi ittisâlinde	27 RA 1218 17 Temmuz 1803	29 L 1238 9 Temmuz 1823	3
31	Vekilharç Mahallesi'nde vâki' Mekteb		Vekilharç Mahallesi	25 Şevvâl 1225 23 Kasım 1810		1

Tablo 5: Hurûfât Defterlerinde Hakkında Kayıt Bulunan Saraybosna Medreseleri (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl Ortaları)

Sayı	Medresenin Adı	Evkâfi	Bulunduğu Mahal	Defterlerde İlk Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Defterlerde Son Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Toplam Kayıt Sayısı
1	Firuz Beğ Medresesi	Firuz Beğ evkâfi		22 C 995 30 Mayıs 1587	1096 1685	2
2	Gâzi Hüsrev Beğ Hânkâhı	Gâzi Hüsrev Beğ evkâfi		1109 1697/98	26 C 1143 18 Temmuz 1811	4
3	Mısırî El-hâcc İsmâ'îl Medresesi ⁴⁰		At Meydânında Bâkır Baba Mahallesi	1 CA 1155 4 Temmuz 1742	29 RA 1250 5 Ağustos 1834	9
4	Simzâde Abdulkerîm Efendi Medresesi	Simzâde Abdulkerîm Efendi medresesi evkâfi		8 RA 1188 18 Haziran 1774	29 ZA 1214 24 Nisan 1214	4

40 At Meydânında, Bâkır Baba Mahallesi'nde bulunan Mısırî El-hâcc İsmâ'îl Medresesi de 1697 istilası esnasında zarar görmüş, medrese karşısında bulunan dershane yanarak harab olmuştur. 1759'da "Mısır Kâhîre sükkânından El-hâcc İbrâhîm nâm sâhibü'l-hayr dershâne-i mezkûru ihyâ" etmiştir (VGMA, HD. 1171, 38; aynı defter 47).

Tablo 6: Hurûfât Defterlerinde Hakkında Kayıt Bulunan Saraybosna Tekkeleri/Zaviyeleri (16. Yüzyıl Sonları- 19. Yüzyıl Ortaları)

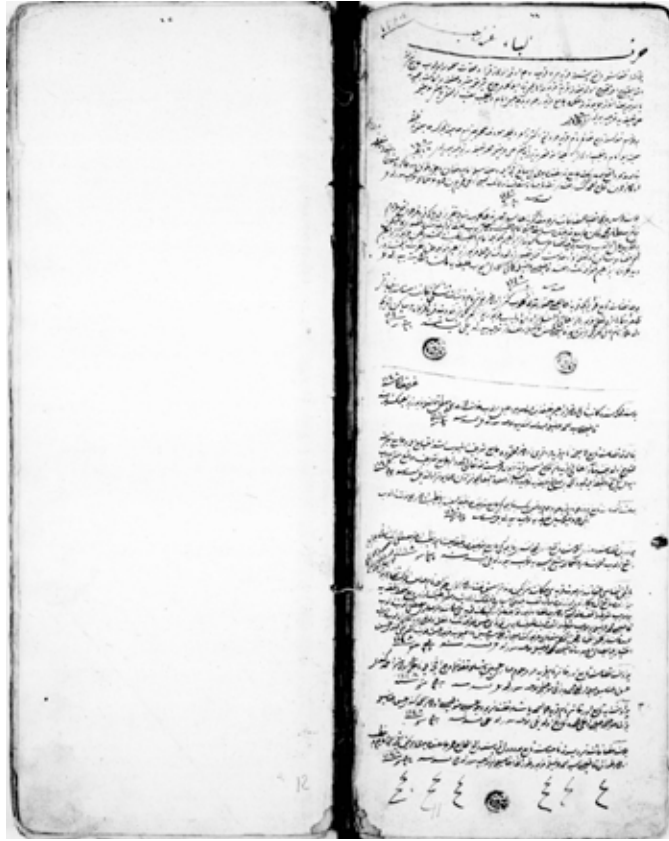
Sayı	Tekke/Zaviye Adı	Bulunduğu Mahal	Tarîki	Defterlerde İlk Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Defterlerde Son Kaydın Tarihi Hicri Miladi	Toplam Kayıt Sayısı
1	Hüsrev Beğ Zâviyesi		[Tarîk-i Halvetiyye]	25 ZA 999 14 Eylül 1591	1 M 1156 25 Şubat 1743	3
2	İskender Paşa Zâviyesi		Tarîk-i Nakşibendiyye	28 CA 1000 12 Mart 1592	12 S 1206 11 Ekim 1791	2
3	Gâzi İsa Beğ ibn İshak Beğ Zâviyesi		[18.yüzyıl sonlarında] Tarîk-i Mevleviyye ⁴¹	1116 1704/05	15 C 1230 25 Mayıs 1815	8
4	Misâfir Şeyh dimekle ma'rûf Şeyh Ahmed Efendi Tekkesi		Tarîk-i Halvetiyye	RA 1144 Eylül/Ekim 1731	1 C 1157 12 Temmuz 1744	2
5	Şems Dede ve Ayni Dede nâm gâzilerin zâviyesi ⁴² = El-hâcc Hasan Zâviyesi	Gaziler yolunda Şems Dede ve Ayni Dede nâm gâzilerin türbeleri ittisâlinde	[18. yüzyıl ortalarında] Tarîk-i Kâdiriyye ⁴³	5 M 1156 1 Mart 1743	5 M 1232 25 Kasım 1816	4
6	Ali Paşa tekyesi			1166 1752/53		1
7	Silahdâr Mustafa Paşa Tekyesi / Hacı Sinân zâde Mustafa Paşa Tekkesi		Tarîk-i Kâdiriyye	28 B 1191 1 Eylül 1777	28 ZA 1245 21 Mayıs 1830	3
8	Kâ'imî tekkesi =Saraybosna kâdısı El-hâcc Muhammed Zihni Efendi Tekkesi ⁴⁴	Ayas Paşa Mahallesi	Tarîk-i Nakşibendiyye	Evâil-i RA 1186 2-11 Haziran 1772	2 RA 1236 8 Aralık 1820	3

41 Gâzi İsa Bey'in zaviye ile ilgili 1462 tarihli vakfiyesinde zaviyenin tabi olduğu herhangi bir tarikat zikr edilmemektedir. Zaviye 1697 yılındaki istila sırasında da tamamen yanmıştır. Ancak 18. yüzyıl sonlarında bir kâdiri dervişi olan Şeyh Osman Dede'nin gayretleri ile zaviyeye Mevlevi kimliği kazandırılmıştır. (Bkz. Yılmaz Kurt-Hatice Oruç, "İsa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu", Znakovi Vremena, 39/40 Sarajevo, 2008, 107- 124).

42 Bosna'nın fethine yönelik seferlerde Osmanlı Ordusunda hizmet veren bu gâzi şeyhlerin, Saraybosna'da Gaziler Yolunda bulunan türbeleri ve türbeleri yanındaki zaviyeleri Avusturya Ordusunun 1697 istilası esnasında yanmış ve harab olmuş, "müddet-i medîde metrûk ve mu'attal ve hâli iken ashâb-ı hayrâtdan kâdiri şeyhi El-hâcc Hasan türbe-i mezkûreyi müceddeden binâ ve ihyâ ve ittisâlinde vâki zâviye-i kadîmeyi tecdîd ve abâdân" etmiştir. Bu vesile ile 1231/1815'de Derviş İbrahim türbedar olarak atanmıştır (VGMA.HD.1184,18).

43 Ayni Dede'nin mezar kitabesinde onun "ehl-i Nakşibend" olduğu kayıtlıdır. (Sejfudin Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, 1913, 279-280). Dolayısıyla Şems Dede ve Ayni Dede'nin zâviyesi Nakşibendî tarîkine mensuptur. Ancak hurûfât defterlerindeki kayıtlara göre 1697'de Avusturya Ordusunun Saraybosna'yı istilası esnasında yanmış olan bu zâviye, 18. yüzyılda kâdiri tarikatına intikal etmiştir. Zaviyenin kâdiri karakterini gösterir defterlerdeki en erken tarihli kayıt 1753 yılına aittir.

44 Kâ'imî tekkesi zamanla harab olmuş ve Saraybosna kâdısı El-hâcc Muhammed Zihni Efendi tarafından yeniden binâ edilmiştir (VGMA, HD. 1171, s. 41; HD.1184, 10, 25).

Hurûfât Defteri
1162, s. 11-12

Hurûfât Defteri
1164, s. 3-4

Hurûfât Defteri
1174, s. 23-24

Hurûfât Defteri
1184, s. 1-2

Mahlû Hurûfât Defteri
1202, s. 8-9

Hurûfât Defteri 1186,
s. 161-162

لوم الاصل سند عامی الاول ۹۹۵
محرور ساری و جو اسکندر بیک او فاختن بوی در حق
انجدا یلد بر جزه شریف تلاوت ایدن در نیشا خرنجه
طالب و لما غله بر نین محمود محمد دیو قاضی عرض بلدکن
صد در بیور لای

Yevmü'l-ahad 3 Cemâziye'l-evvel sene 995

Mahrûse-i Sarây'da merhûm İskender Beğ Evkâfından yevmi bir buçuk akçe ile bir cüz-i şerîf tilâvet iden Dervîş ahar hüccete tâlib olmağla yerine Mahmûd mahaldir deyu kâdısı arz eyledik-de sadaka buyuruldu.

Mahlût Hurûfât Defteri 1223, s. 34

بوسنه ساریه محمد بیک محمد سندی محمد بیک بنا ایلدیکی جامع شریف بوی بدی انچه ابله امام
و بشو انچه و طیفه ایله خطیب و اوج انچه ایله سر محفل اولان ابراهیم بن حسن خلیفه کندی
حالتک اولوب بد اخلاق و بد زبان اولوب اهالی محلیه شوم غلیظه ایشتم و بعضی سینی
بغیر تجریم و اضرا راستکله دفعندة الحاج صالح بن الحاج یوسف خلیفه توجیه اولنم سینی
قاضی سینی مولانا محمد نوری عرض ایتکله مو حینی منقور اولدیغی واقع اینه برات قید ایله توجیه ۱۵۸۱
۱۵۸۱

Bosna Sarây'ında Mehmed Beğ mahallesinde Mehmed Beğ binâ eylediği câmi'-i şerîfde yevmi yedi akçe ile imâm ve beş akçe vazîfe ile hatîb ve üç akçe ile ser mahfil olan İbrâhîm bin Hasan Halîfe kendi hâlde olmayub bed-ahlâk ve bed zebân olub ehâli-i mahalliye şütum-ı galîza eylemiştîm ve ba'zısını bağıracak tecrîm ve izrâr itmekle ref'inden El-hâcc Sâlih bin El-hâcc Yusuf Halîfe'ye tevcîh olunmasını kâdısı Mevlânâ Mehmed Nuri arz itmekle mûcebince menfûr olduğu vâki' ise berât kaydıyla tevcîh. Fi 15 ZA sene 1158.

Hurûfât Defteri 1161, s.79

Bosna'da tarîk-i Halvetiyyeden Misâfir Şeyh dimekle ma'rûf Şeyh Ahmed Efendi binâ eyledüğü tekyede şeyh ve tekye-nişin olanlara yevmi yirmi dört akçe vazîfesi mukâbelesinde tekye-i mezbûre fukarâsının ta'âmiyyesi için Bosna nezâretine tâbi havâs-ı hümâyûn karyelerinden Kreşevo nâhiyesinde Podgradye karyesinin â'sâr-i şer'iyye mahsûlünden meşrûta olub ber vech-i meşrûta bâ-berât-ı alişân şeyh ve tekye-nişin olan şeyh El-Hâcc Hasan Halîfe bundan akdem fevt oldukda mahlûlünden meşihat-ı mezkûre halîfesi Şeyh Mehmed'e tevcîh ol dahi bilâ veled fevt olub mahlûlünden diğer Eş-Şeyh Mehmed'e şart-ı vâkîf üzere tevcîh olunub hıdmetinde makbah bir vechle dahl olunur hali yoğiken Bosna müftisi olan El-Hâcc Mustafa nâm kimesne meşihat-ı mezkûreyi Hâcî Hasan mahlûlünden mahrûse-i mezbûrede Ebu'l-feth Sultân Mehmed Hân câmi-i şerîfinde tadrîs şartıyla hilâf-ı şart-ı vâkîf üzerine berât itdirmeğın mezbûrlar Sarây Bosna'da nizâ-i şer' olunduklarında berâtlarına nazar olunub karye-i mezkûre kadîmden meşihat-i mezbûreye meşrûta olduğı zâhir ve sâbit ve mezbûr Hâcî Mustafa meşrûta-i mezbûreye münkir olmağla husûs-ı mezbûr ber-minvâl-i muharrer merkûm diğer Mehmed'in hakk-ı sarfîhi olduğınu medîne-i mezbûrede sâkin ulemâ ve eşrâf ve meşâyih ve sülehâ ve sâ'ir vukûf-ı tâm olan bî-garaz Müslimîn ihbâr itmeleriyle mezbûr müfti El-Hâcc Mustafa ref' olunub girû mezbûr Mehmed'e kâfiyü'l-evvel ibkâ ve mukarrer kılınmak bâbında düstûr-ı mükerrer müşîr-i müfehham sâbık vezîr olan Bosna kâdısı Mehmed Pâşâ edâme Allahu te'ala iclâlehu arz itmeğın mücebince Hâcî Mustafa ref'inden diğer Şeyh Mehmed'e ibkâ ve mukarrer bâbında buyuruldu. Fi gurre-i C 1157.

Mahlût Hurûfât Defteri 1195, s.15